

JANUSZ HELLER
*Akademia Techniczno - Rolnicza
w Bydgoszczy*

POZAROLNICZA AKTYWNOŚĆ EKONOMICZNA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ W UJĘCIU PRZESTRZENNYM^(*)

1. Wprowadzenie

Wielofunkcyjny charakter obszarów wiejskich jest koncepcją kształtowania strategii rozwojowej wsi, m.in. w oparciu o pozarolniczą aktywność gospodarczą jej mieszkańców. Model rozwoju polegający na koncentracji tej działalności wyłącznie w miastach okazał się niekorzystny. Przyczynił się w znacznym stopniu do narastania kryzysu mieszkaniowego, a na wsi, skąd rekrutowała się znaczna część siły roboczej, spowodował procesy depopulacyjne, co w konsekwencji prowadziło do deformacji podstawowych struktur demograficznych⁽¹⁾. Jest to pierwsza przyczyna wyznaczająca właśnie nową perspektywę rozwojową obszarów wiejskich. Drugą jest poziom bezrobocia na wsi. W miarę jak zwiększa się dominacja funkcji rolniczych, to równocześnie rośnie skala bezrobocia. Natomiast w gminach o bardziej rozwiniętej działalności przemysłowej występuje sytuacja odwrotna, czyli udział bezrobotnych maleje⁽²⁾. Trzecią przyczyną są bariery dochodowe. W sytuacji, gdy tempo przyrostu rolniczych dochodów ludności jest wolniejsze od społecznych oczekiwań wsi, a równocześnie ich poziom określa racjonalność ekonomiczna, to wydaje się, iż nie ma alternatywy dla konieczności poszukiwania innych, pozarolniczych możliwości zarobkowania.

Każda z wymienionych przyczyn działa obiektywnie, a więc w dużym stopniu jest uzależniona od lokalnie lub regionalnie ukształtowanych warunków. Obszary wiejskie są pod wieloma względami przestrzennie zróżnicowane.

(*) Badania wykonano w ramach Grantu KBN 5P06J00514: „Regionalizacja rolnictwa w procesie kształtowania obszarów wiejskich”.

(1) Kłodziński M.: Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Wyd. SGGW, Warszawa 1997.

(2) Rosner A.: Zasoby ludnościowe - zatrudnienie i bezrobocie. [w:] „Rolnictwo w gospodarce Opolszczyzny. Znaczenie, perspektywy, zagrożenia”. Wyd. SGGW, Warszawa 1995.

W tym również poziomem osiąganych dochodów w rolnictwie, skalą bezrobocia, zasobami kapitału, atrakcyjnością inwestycyjną itp. Jeśli więc z jednej strony występuje regionalna asymetria czynników kreujących pozarolniczą aktywność ekonomiczną mieszkańców wsi, to z drugiej strony należy oczekiwać istotnych dysproporcji tej aktywności między poszczególnymi województwami. Celem badań była więc ogólna analiza regionalnego wykorzystania zasobów pracy na wsi, w procesach wielofunkcyjnego kształtowania obszarów wiejskich.

2. Czynniki kształtowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich

Istotę wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich ma przede wszystkim stanowić lokalna przedsiębiorczość gospodarcza, wspierana różnymi formami dopływu kapitału. A.P.Wiatrak podaje, że kreowanie przedsiębiorczości obejmuje z jednej strony poszerzenie działalności rolniczej i rozwijanie pozostałych ogniw gospodarki żywnościowej (agrobiznesu), z drugiej zaś - zajęcie się działalnością pozarolniczą⁽³⁾. Do tej pierwszej zalicza siedem dziedzin bezpośrednio związanych z rolnictwem:

1. Rozwijanie podstawowej produkcji rolniczej;
2. Specjalistyczną (alternatywną) produkcję rolniczą;
3. Przetwarzanie produktów rolnictwa (zwłaszcza na małą skalę);
4. Handel rolniczy;
5. Przedsiębiorstwa produkcyjnej obsługi rolnictwa;
6. Aktywność w dziedzinie wypoczynku na wsi;
7. Pielęgnację krajobrazu i usługi komunalne.

Z kolei do najważniejszych sfer rozwijania działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich A.P.Wiatrak zalicza:

1. Zakłady przetwarzania produktów rolnych na dużą skalę;
2. Zakłady rzemieślnicze;
3. Infrastrukturę obszarów wiejskich (techniczną, społeczną i ekonomiczną);
4. Tartaki oraz przerób drewna i wytwarzanie gotowych produktów;
5. Gastronomię i hotelarstwo.

Wydaje się, iż wykaz tych działalności można poszerzyć jeszcze o trzecią, bardzo ważną grupę, a mianowicie inwestycje w ogóle nie związane z rolnic-

(3) Wiatrak A.P.: Kierunki rozwoju obszarów wiejskich w przystosowaniu do wymogów Unii Europejskiej. „Przegląd Samorządowy”. Dodatek do nr 1, 1996.

twem, a wykorzystujące jedynie lokalne warunki ekonomiczne. Mogą to być np. stacje benzynowe, powstające ze względu na istniejący układ dróg oraz nasilenie ruchu. Podobny charakter mają również inwestycje, lokalizowane często w miejscowościach znajdujących się poza administracyjnie wyznaczonymi granicami obszarów wiejskich, ale ze względu na powstawanie nowych miejsc pracy, o bardzo istotnym wpływie na okoliczną ludność wiejską.

Poprzez te trzy różne grupy działań, może obecnie następować ekonomiczna aktywizacja mieszkańców wsi. Proces wielofunkcyjnego zagospodarowania obszarów wiejskich ma jednak podwójny charakter. Z jednej strony jest to dopływ idei, kapitału, koncepcji i rozwiązań organizacyjnych z zewnątrz, a z drugiej obejmuje lokalną przedsiębiorczość oraz gospodarczą aktywność rolników. Należy jednak pamiętać, że najważniejszym efektem aktywności gospodarczej ludności wiejskiej, jest nadal produkcja rolnicza. Jest ona też głównym źródłem dochodów, a konsekwencji określa poziom warunków życia na wsi. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich jest propozycją komplementarną, a nie konkurencyjną lub zastępującą produkcję rolniczą. Pozarolnicza aktywność zawodowa mieszkańców wsi nie będzie więc rozwijała się wbrew miejscowym potrzebom i oczekiwaniom. W dużym stopniu, funkcjonować ona będzie na obrzeżach rolnictwa, albo szerzej w ramach kompleksu gospodarki żywnościowej. Tym samym szybszy jej rozwój nastąpi na obszarach wiejskich charakteryzujących się już silnym rolnictwem, gdyż tam jest większy potencjał w postaci kapitału oraz oczekiwań rolników na taką właśnie działalność. Nastąpi to niezależnie od faktu, czy będą to działania zaliczane do pierwszej, czy do drugiej grupy. Kreowanie przedsiębiorczości pozarolniczej nie może natomiast zlikwidować wszystkich problemów występujących na obszarach wiejskich charakteryzujących się historycznym i strukturalnym opóźnieniem. Ze względu jednak na występujące tam znaczne opóźnienia w rozwoju lokalnych usług i na tą działalność jest tam również pewne zapotrzebowanie. Nie jest ono jednak większe od potrzeb występujących na terenach gospodarczo i historycznie uprzywilejowanych. Tym samym nie przyczyni się do zniwelowania regionalnych różnic w poziomie życia ludności wiejskiej. Mimo wszystko wpływa jednak na poprawę warunków, łagodząc tym samym lokalne dysproporcje cywilizacyjne występujące między miastem i wsią.

Trzecia grupa działań - inwestycje nie związane z rolnictwem - właściwie tylko pośrednio związana z obszarami wiejskimi, ale równocześnie istotnie wpływająca na pozarolniczą aktywność mieszkańców wsi, jest również przestrzennie zróżnicowana. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową przeprowadził badania, których celem było określenie atrakcyjności inwestycyjnej miast⁽⁴⁾ i gmin⁽⁵⁾ w Polsce. Miasta podzielone zostały na siedem klas - od A do G - gdzie A oznaczało bardzo

(4) Atrakcyjność inwestycyjna miast średniej wielkości. „Rzeczpospolita” nr 5, 7.01.1998.

(5) Atrakcyjność inwestycyjna małych gmin. „Rzeczpospolita” nr 64, 17.03.1998.

wysoką atrakcyjność. W badaniach brano pod uwagę następujące czynniki atrakcyjności inwestycyjnej: chłonność rynku lokalnego, jakość rynku pracy, klimat społeczny, infrastrukturę techniczną, infrastrukturę otoczenia biznesu, dostępność komunikacyjną, skuteczność dotychczasowej transformacji gospodarczej oraz możliwość wypoczynku.

Z prowadzonych badań wynika, że do najbardziej atrakcyjnych pod względem inwestycyjnym miast małych (poniżej 30 tys. mieszkańców) zaliczono 50 ośrodków, a dominują wśród nich, te które są położone wokół największych aglomeracji (zwłaszcza Warszawy i Poznania) oraz w zachodniej części kraju. Tylko 3 miasta nie spełniają tych warunków: Zakopane (woj. nowosądeckie), Łańcut (woj. rzeszowskie) oraz Brzesko (woj. tarnowskie). W grupie nieco mniej atrakcyjnych miast widać także dominację zachodniej części kraju. Jedyne dwa miasteczka, położone na wschód od województwa warszawskiego i zaliczone do klasy B to: to Mikołajki (woj. suwalskie) i Nałęczów (woj. lubelskie). Podobnie jest w miastach średnich oraz dużych, gdzie atrakcyjność inwestycyjna zwiększa się ze wschodu na zachód, a ponownie dominuje tu Warszawa i Wielkopolska.

Z badań wynika ponadto, że nie należy się spodziewać szybkich zmian na mapie atrakcyjności inwestycyjnej miast. Zróżnicowanie regionalne cechuje się bowiem znaczną trwałością, a ich podatność na zewnętrzne sterowanie jest bardzo ograniczona.

3. Aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w ujęciu przestrzennym

W Powszechnym Spisie Rolnym zastosowano dwa ujęcia aktywności ekonomicznej ludności:

- bieżąca aktywność ekonomiczna, oznaczająca aktywność lub bierność zawodową w okresie badanego tygodnia; metoda ta jest spójna z założeniami stosowanymi w GUS, w Badaniu Aktywności Ekonomicznej Ludności i zaleceniami Międzynarodowej Organizacji Pracy, powszechnie stosowanymi w innych krajach;
- stała aktywność ekonomiczna, oznaczająca aktywność lub bierność zawodową w okresie 12 miesięcy poprzedzających spis; metoda ta nawiązuje do rozwiązań stosowanych w dotychczasowych spisach, co stwarza możliwość analizowania danych spisu w retrospekcji.

Głównie z tego powodu przyjęto, że najbardziej odpowiednią kategorią umożliwiającą przeprowadzenie analizy zmian w pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi, w okresie przemian ustrojowych, będzie właśnie liczba osób: „pracujących w indywidualnym gospodarstwie rolnym oraz poza gospodarstwem rolnym według stałej aktywności ekonomicznej”, w ujęciu przestrzennym. Pozwala to na ukazanie zmian w stosunku do Narodowego Spisu Powszechnego z roku 1988, obejmuje więc cały okres przekształceń ustrojowych w **rolnictwie**⁽⁶⁾.

(6) „Aktywność ekonomiczna ludności związanej z rolnictwem, cz. I”. GUS Powszechny Spis Rolny, 1996. Warszawa 1997, s.V.

W Polsce liczba ludności wiejskiej pracującej ogółem w gospodarstwach rolnych, w latach 1988 - 1996, praktycznie nie uległa żadnym zmianom. Odnotowano wprawdzie pewien spadek z 4.751.138 do 4.750.804, ale był on statystycznie nieistotny. Równocześnie jednak wystąpiły dość wyraźne zmiany w strukturze tego zatrudnienia. Powszechny Spis Rolny, w ujęciu stałej aktywności ekonomicznej, dzieli pracujących w zależności od zarobkowego źródła utrzymania na trzy grupy. Pierwszą stanowią osoby pracujące wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym. W omawianym okresie udział tej grupy zwiększył się z 65,3% w roku 1988 do 73,7% w roku 1996. Oznacza to tym samym, że w Polsce ok. 401,5 tys. rolników indywidualnych - mieszkańców wsi - musiało w tym czasie zrezygnować z dodatkowego, zarobkowego źródła dochodu. Z tego nieco ponad 1/5, czyli ok. 83,4 tys. to osoby, które dotychczas łączyły tę pracę z zatrudnieniem w gospodarstwie rolnym. Natomiast znacznie większy ubytek, bo ponad 318 tys., to pracujący do tej pory wyłącznie poza swoim gospodarstwem. Nie oznacza to jednak, że wzrosła równocześnie liczba osób utrzymujących się głównie, albo wyłącznie z gospodarstwa rolnego. W tym samym bowiem czasie nastąpił znaczny przyrost osób utrzymujących się głównie z niezarobkowych źródeł, czyli rent, emerytur i różnych form zasiłków. Wśród ludności w wieku 15 lat i więcej, faktycznie zamieszkałej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, a więc nie tylko na wsi, liczba osób zaliczanych do tej kategorii, jako głównego źródła dochodów, zwiększyła się ogółem w Polsce z 1222,9 tys. do 2196,0 tys. osób, czyli o ok. 80%⁽⁷⁾.

W latach 1988 - 1996, działalność pozarolnicza, mierzona stałą aktywnością ekonomiczną mieszkańców wsi wyraźnie w Polsce zmalała. Z danych tabeli 1 wynika, że w tym czasie liczba ludności wiejskiej łączącej pracę w swoim gospodarstwie z pracą poza gospodarstwem, uległa zmniejszeniu o 7,8%. Równocześnie możemy stwierdzić, że statystyczne zróżnicowanie między poszczególnymi województwami również zmalało. Odchylenie standardowe dla roku 1988 wynosiło 6,19%, a w roku 1996 - 5,24%. Ta ogólna tendencja jest przede wszystkim efektem likwidacji wielu miejsc pracy na początku lat dziewięćdziesiątych i związaną z tym koniecznością ograniczenia aktywności zawodowej licznej grupy rolników, wyłącznie do własnego gospodarstwa. Nie we wszystkich regionach odnotowano jednak zmniejszenie poziomu tego wskaźnika. W przeważającej liczbie województw (38), zmniejszył się procentowy udział osób łączących pracę w swoim gospodarstwie z innym zajęciem zawodowym. W pozostałych 11 aktywność zawodowa mieszkańców wzrosła. Okazuje się jednak, że są to bardzo różne województwa. Obok takich, których stolicami są duże miasta, a otaczające je regiony charakteryzują się wysokim poziomem

(7) Frenkel I.: Struktura ludności i gospodarstw domowych według źródeł utrzymania. [w:] „Ludność związana z rolnictwem, cz.II”. GUS Powszechny Spis Rolny. Warszawa 1996, s. 99.

rozwoju (Warszawa, Poznań, Łódź, Gdańsk i Wrocław), należą tu również obszary wiejskie o najlepszym rolnictwie w kraju (Leszno i Kalisz, ale też i Poznań) oraz tereny znacznie mniej wyraziste pod tym względem, jak: Wałbrzych, Skierniewice, Siedlce i Ostrołęka. Łącznie w tych 11 województwach liczba pracujących na wsi również poza swoim gospodarstwem zwiększyła się o ok. 16 tys. osób. Co oznacza równocześnie, że ogółem w pozostałych regionach nastąpił spadek prawie o 100 tys. osób.

Z kolei grupę regionów, w których odnotowano relatywnie największy spadek pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi (poniżej poziomu 85% w stosunku do roku 1988), reprezentuje również 11 bardzo różnych województw. Jest tu grupa rozdrobnionego rolnictwa, o dużej gęstości zaludnienia wsi (Kielce, Tarnobrzeg, Rzeszów, Krosno i Chełm). Cztery województwa północno-wschodnie też o bardzo różnym rolnictwie, ale słabo uprzemysłowione i o najniższej gęstości zaludnienia wsi w Polsce (Olsztyn, Suwałki, Łomża i Białystok) oraz dwa kolejne województwa: Koszalin i Jelenia Góra. Łącznie w tych 11 województwach liczba pracujących, którzy łączą pracę w swoim gospodarstwie z innym zarobkowym źródłem utrzymania, zmalała o ponad 56 tys. osób, co stanowi 56% całkowitego ubytku tej kategorii pracujących w Polsce.

Obok tej kategorii, Powszechny Spis Rolny w roku 1996 wyróżnia również osoby, które mieszkają na wsi i pracują wyłącznie poza swoim gospodarstwem. Teoretycznie mogłoby się wydawać, że jest to grupa ludzi, która stanowić będzie istotny potencjał w programach wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Z badań wynika jednak, że w skali kraju liczba tej ludności zmalała o ok. 318 tys., a dodatkowo, w żadnym z 49 województw nie zanotowano wzrostu, a proporcjonalny spadek był bardzo wysoki. Jeśli średnio w Polsce kształtował się w roku 1996 na poziomie 45,1% (przyjmując rok 1988 za 100%), to w woj. warszawskim wynosił 78,8%, a w Przemyskiem 25,1%. Z danych tabeli 1 wynika ponadto, że właśnie w regionie południowo-wschodnim spadek ten był największy.

4. Podsumowanie

1. Biorąc pod uwagę aktywność zawodową mieszkańców wsi, jako podstawowy warunek wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, okazało się iż w okresie przemian ustrojowych nastąpił w Polsce proces odwrotny od oczekiwania. Znaczna część ludności wiejskiej zrezygnowała z dodatkowego źródła dochodów jaką jest praca zarobkowa poza gospodarstwem rolnym. Nastąpiło to z przyczyn oczywistych, a mianowicie bardzo poważnych redukcji w pozarolniczym zatrudnieniu mieszkańców wsi, zwłaszcza w regionie południowo-wschodnim. Wyraźny spadek zatrudnienia miał również miejsce na obszarach o zupełnie innej charakterystyce demograficznej oraz rolniczej, czyli w Polsce północno-wschodniej. Ogólny spadek tej kategorii pracowni-

ków (prawie 418 tys.), był w Polsce dwudziestopięciokrotnie większy od liczby wzrostu stwierdzonej w 11 województwach (ok. 16 tys. osób).

2. Potwierdziły się założenia, że pewna poprawa, czyli wzrost pozarolniczej aktywności ekonomicznej mieszkańców wsi miał miejsce w regionach o najwyższej atrakcyjności inwestycyjnej lub bezpośrednio z nimi sąsiadującymi. Wydaje się, iż w ten sposób można wytłumaczyć procesy występujące w woj. warszawskim oraz siedleckim, skierniewickim i ostrołęckim, a także: łódzkim, gdańskim oraz wrocławskim i wałbrzyskim. W całej Wielkopolsce (poznańskie, kaliskie i leszczyńskie) nałożyły się ponadto, zarówno duża atrakcyjność inwestycyjna, jak i wysoki poziom rozwoju rolnictwa.
3. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, jako koncepcja kształtowania wsi nie ma innej alternatywy. Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że strategia ta nie jest w stanie rozwiązać większości już istniejących problemów, a także nie złagodzi skutków dalszego narastania dysproporcji regionalnych na wsi. Upowszechnianie takiej wizji wsi jest regionalnie uwarunkowane dotychczasowym poziomem rozwoju i odbywa się zgodnie z zasadą: „bogatszy szybciej, a biedniejszy wolniej”. Strategia ta może mieć jednak duże znaczenie w łagodzeniu lokalnych dysproporcji między miastami a otaczającymi je terenami wiejskimi.

Tabela 1

Mieszkańcy wsi pracujący w indywidualnych gospodarstwach rolnych oraz poza gospodarstwem rolnym, według stałej aktywności ekonomicznej, w latach 1988-1996

Lp.	Wyszczególnienie	Łączący pracę w swoim gosp. z pracą poza gospodarstwem		Pracujący wyłącznie poza swoim gospodarstwem		Pracujący ogół. na wsi w/g stałej aktyw. ekono.
		w % ogółu pracujących na wsi 1996	1988=100	w % ogółu pracujących na wsi 1996	1988=100	1988=100
1.	warszawskie	24,9	105,9	15,1	78,8	91,8
2.	białkopodlaskie	17,3	93,0	3,8	37,3	98,6
3.	białostockie	13,5	79,6	3,4	45,3	94,9
4.	bielskie	31,7	96,4	8,1	46,7	102,4
5.	bydgoskie	15,0	97,6	8,1	53,4	96,9
6.	chełmskie	18,6	84,7	3,5	35,2	98,9
7.	ciechanowskie	13,1	93,6	5,3	50,0	98,7
8.	częstochowskie	26,7	89,7	7,8	58,4	100,4
9.	elbląskie	12,5	93,7	7,5	51,1	95,2
10.	gdańskie	17,5	108,4	11,4	62,5	97,8
11.	gorzowskie	20,2	96,4	10,9	57,8	95,9
12.	jeleniogórskie	24,6	83,2	11,1	51,8	89,0
13.	kaliskie	19,7	106,0	7,0	46,7	101,5
14.	katowickie	31,1	98,3	8,0	51,1	103,4
15.	kieleckie	19,9	79,7	3,5	40,0	103,2
16.	koninские	19,0	93,4	4,8	39,0	99,9
17.	koszalińskie	19,0	84,6	11,0	64,3	90,8
18.	krakowskie	27,0	92,7	6,3	56,2	102,4
19.	krośnieńskie	28,0	82,0	4,0	32,4	102,2
20.	legnickie	23,8	98,9	6,8	40,6	97,9
21.	leszczyńskie	15,1	108,5	8,3	60,3	106,9
22.	lubelskie	22,0	99,5	2,9	34,6	102,4
23.	łomżyńskie	9,5	78,3	6,2	39,8	93,1
24.	łódzkie	21,4	108,5	8,8	72,1	95,7
25.	nowosądeckie	23,4	97,0	5,1	43,5	108,0
26.	olsztyńskie	13,2	82,6	9,5	66,2	93,3
27.	opolskie	24,9	85,5	7,6	36,1	90,4
28.	ostroleckie	17,8	107,0	4,7	44,4	100,9
29.	piłskie	16,3	99,1	9,1	55,4	100,2
30.	piotrkowskie	22,5	86,1	4,1	40,5	100,5
31.	piockie	14,5	96,3	4,7	44,2	95,5
32.	poznańskie	15,8	113,6	10,1	67,5	104,4
33.	przemyskie	23,6	87,2	3,2	25,1	103,4
34.	radomskie	19,0	85,0	3,4	37,5	99,4
35.	rzeszowskie	27,7	83,5	3,3	27,2	106,6
36.	siedleckie	22,6	115,2	4,7	44,6	100,2
37.	sieradzkie	19,7	94,2	4,8	44,6	102,7
38.	skierniewickie	22,6	110,7	5,2	47,9	100,5
39.	stępskie	18,9	89,1	12,7	71,8	97,2
40.	suwalskie	11,2	84,1	4,6	52,5	97,9
41.	szczecińskie	17,5	92,2	11,7	63,7	88,9
42.	tamobrzeskie	21,2	77,6	2,7	28,5	99,0
43.	tarnowskie	24,1	99,7	5,1	33,6	105,1
44.	toruńskie	13,6	95,3	6,3	55,6	94,4
45.	wałbrzyskie	24,1	103,3	9,1	43,5	94,0
46.	wrocławskie	12,0	88,7	5,8	49,9	93,8
47.	wrocławskie	24,7	110,8	8,9	46,9	97,5
48.	zamojskie	15,9	86,7	2,2	31,8	101,2
49.	zielonogórskie	22,7	87,9	12,0	54,9	93,2
50.	POLSKA	20,8	92,2	5,5	45,1	100,0

Źródło: „Ludność związana z rolnictwem, cz. II”. GUS Powszechny Spis Rolny. Warszawa 1996.